

Fitim RIFATI

**NË UDHËKRYQIN E VENDIMEVE TË KONFERENCËS SË
AMBASADORËVE NË LONDËR: SHQIPTARËT MIDIS
SYNIMIT PËR BASHKIM DHE ALTERNATIVËS PËR
KRYENGRITJE**

Abstrakt

Në këtë punim synohet të paraqiten të dhëna lidhur me qëndrimin e shqiptarëve ndaj punimeve të Konferencës së Ambasadorëve në Londër, vendimeve të saj dhe reflektimit në raport me to. Pas shpalljes së Pavarësisë së Shqipërisë ka ekzistuar një gjendje gatishmërie e shqiptarëve, që ishin rreshtuar në lëvizjen e armatosur për çlirim, për të organizuar një kryengritje kundër pushtimit të monarkive ballkanike dhe bashkimit të trevave shqiptare me shtetin e saposhpallur shqiptar. Një rol domethënës në këtë drejtim ka luajtur edhe Konferenca e Ambasadorëve në Londër, punimet e së cilës kanë ndikuar në qëndrimin përfundimtar të shqiptarëve, që kishin varur shpresat se Fuqitë e Mëdha do të vendosnin në favor të kërkesave të tyre politike e kombëtare. Gjatë periudhës së punimeve të Konferencës së Ambasadorëve në Londër, patriotët shqiptarë që vepronin në Shqipëri, mbanin lidhje të vazhdueshme me udhëheqësit e njohur të Lëvizjes Kombëtare Shqiptare në viset e pushtuara, të cilëve u kërkonin të jenë të matur dhe t'i përballonin sfidat që pushtuesit e rinj ushtronin mbi supet e tyre.

Vendimet përfundimtare të Konferencës së Ambasadorëve në Londër ishin përcaktuese për të tejkaluar udhëkryqin e vijës së qëndrimeve të mëtejme kundrejt pushtuesve. Grupet e vogla të armatosura shqiptare, të cilat vepronin në klandestinitet, përmes organizimeve të fshehta dhe sulmeve të befasishme ishin aktive kundrejt organeve ushtarake e administrative të pushtuesve në trevat

shqiptare. Ato ishin shprehje e gatishmërisë së popullsisë shqiptare për të kundërshtuar pushtimin dhe aneksimin e ri. Vendimet e Konferencës së Ambasadorëve në Londër, që lanë jashtë kufijve të shtetit shqiptar më shumë se gjysmën e trevave shqiptare, u bënë menjëherë publike nga organet e pushtetit të ri. Ato ngjallën pakënaqësi në mesin e popullsisë shqiptare, e cila iu përgjigj thirrjes për të organizuar një kryengritje të armatosur për çlirimin dhe bashkimin e trevave shqiptare. Rrjedhimisht, në shtator të vitit 1913, alternativa për organizimin e kryengritjes së armatosur ishte rruga e vetme për të kundërshtuar pushtimin dhe aneksimin.

Fjalë kyçe: *Udhëkryq, kryengritje, emigrim, konferencë, bashkim.*

Konferenca e Ambasadorëve në Londër përcaktoi fatin politik, ekonomik, shoqëror dhe kulturor-arsimor të hapësirës etnogjeografike shqiptare. Shqiptarët nuk e pranuan pushtimin e viseve të tyre nga ushtritë e Aleancës Ballkanike dhe në proces nuk u pajtuan me vendimet e Konferencës së Ambasadorëve në Londër, për ricopëtimin dhe aneksimin e viseve të tyre Mbretërisë së Greqisë, Serbisë e Malit të Zi. Përgjatë kohës së zhvillimit të punimeve të kësaj Konference, udhëkryqi politik që u krijua prej saj, për shqiptarët pati në fokus dy elementë me rëndësi: synimin për bashkimin e shqiptarëve në një shtet të mbështetur në vendimet e Konferencës ose organizimin e një kryengritjeje të armatosur për realizimin e këtij synimi. Në vorbullën e udhëkryqit politik të krijuar, të varur nga vendimet e Konferencës, janë paraqitur disa faktorë me rëndësi.

Qëndresa shqiptare dhe vështirësitë e saj

Qëndresa shqiptare ndaj agresionit ushtarak grek, serb e malazez gjatë luftërave ballkanike, nuk u shua tërësisht, por u zhvillua në mënyrë lineare dhe sistematike. Gjatë Luftës së Parë Ballkanike dhe pas saj, u vranë krerë të organizimit të qëndresës së armatosur, por ata, me gjithë vështirësitë, u pasuan me udhëheqës të tjerë e të rinj që ishin edukuar në frymën patriotike. Për ta, ishte me rëndësi të ruhej ndjenja e luftës për çlirimin e viseve shqiptare nga pushtimi. Shoqëruar me këtë, burgosja ose internimi i krerëve të lëvizjes së armatosur dhe asaj politike shqiptare nga ushtritë pushtuese

ballkanike, e goditi rënd qëndresën e mëtejshme shqiptare. Në viset e pushtuara mungoi, u paralizua ose funksiononte me vështirësi të mëdha komunikimi midis elitës shqiptare që vepronte e izoluar ose në klandestinitet në zonat e pushtuara. Një numër i personaliteteve të njohura vepronin në Shqipëri dhe e përkrahnin Qeverinë e Përkohshme të Vlorës. Ndërsa lirimi nga burgu i Beogradit në prill të vitit 1913 i personaliteteve drejtuese të Lëvizjes Kombëtare Shqiptare¹, që ishin kapur në luftime ose pas betejave nga ushtria serbe gjatë tetorit dhe nëntorit 1912, përbënte një sfidë serioze riaktivizimi, për arsye se situata nuk ishte njësoj, sikurse para tetorit të vitit 1912.

Vrasjet, bastisjet, konfiskimet e armëve dhe lëvizjet e detyruara që kishin ndodhur, e dobësuan shumë zinxhirin strukturor të qëndresës së armatosur shqiptare. Në këtë kontekst, ajo funksiononte fshehtë e në grupe të vogla dhe me armatim të dobët organizonte sulme e aksione të befashme ndaj përfaqësuesve të qarqeve ushtarake e administrative në zonat e pushtuara, duke i dhënë atyre mesazhin në radhë të parë mbi mospajtimin e shqiptarëve me pushtimin ose aneksimin e viseve të tyre.² Prandaj, ndonëse nuk e kishte atë shkallë organizimi, si në numër dhe arsenal lufte, Lëvizja Kombëtare Shqiptare si tërësi argumentoi se lufta e shqiptarëve kundër pushtimit të huaj nuk do të ndalej.

Qëndrimi i shtetit shqiptar ndaj kryengritjes

Shteti i saposhpallur shqiptar zhvilloi një luftë në disa fronte: në frontin ndërkombëtar, për të njohur e promovuar në diplomacinë e Fuqive të Mëdha qenësinë dhe pavarësinë e tij në të gjithë kufijtë etnikë shqiptarë; në frontin e brendshëm për të instaluar dhe konsoliduar gjithë mekanizmat e vet institucional, që do të funksiononin dhe shtrinin ndikimin e duhur, si dhe për të shtrirë

¹ *Архив Војноисторијског Института - Београд* (më tej: *АВИ*), П.2, К.13, Ф.1/а, бр.1/111, Штаб Врховне Команде - Скопље, Команданту III Армије-Призрен, 1.(14.) април 1913; Xheladin Shala, *Çështja shqiptare dhe diplomacia serbe 1912-1913*, Prishtinë: Instituti Albanologjik i Prishtinës, 2006, 148-150.

² Fatmira Musaj, *Isa Boletini (1864-1916)*, Ribotim, Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë-Instituti i Historisë, 2015, 176-178.

autoritetin qeveritar në kufijtë etnikë shqiptarë.³ Situata e brishtë politike, ushtarake dhe diplomatike, nëpër të cilën po kalonte shteti i saposhpallur shqiptar, në varësi të shpresës për vendime të drejta të Fuqive të Mëdha ndaj shqiptarëve dhe territoreve të banuara prej tyre, ndikoi në krijimin e mendimit se organizimi i luftës së armatosur për çlirimin dhe bashkimin e viseve shqiptare të shqyrtohej në një moment të përshtatshëm në të ardhmen.

Pra, Qeveria e Përkohshme e Vlorës praktikisht nuk ishte gati për një synim të tillë. Delegacioni shqiptar i kryesuar nga Ismail Qemali, insistoi dhe bëri përpjekje maksimale që qarqeve vendimmarrëse diplomatike në Konferencën e Ambasadorëve në Londër t'iu bënte të qartë shtrirjen etnogjeografike dhe të drejtën historike të popullit shqiptar, për të jetuar i lirë, i pavarur dhe i bashkuar në territorin e tij.⁴ Në kushtet dhe rrethanat e luftërave ballkanike, kjo ishte pothuajse rruga e vetme që mund të ndiqej nga Qeveria e Përkohshme e Vlorës. Pra, përpjekjet maksimale në rrugë diplomatike. Në këtë kontekst, ajo ishte e detyruar të mbante një qëndrim të përmbajtur dhe të mos përfshihej me anë të mekanizmave zyrtarë në lëvizjen kryengritëse, për shkak të reagimit të pashmangshëm të Fuqive të Mëdha.

Politika pushtuese ndaj shqiptarëve

Zyrat e administratës ushtarake e pushtuese në viset shqiptare funksiononin me zyrtarë agresivë dhe papërvojë, që keqpërdorën autoritetin zyrtar në çdo drejtim dhe ndoqën hapur një politikë konstante dhe të pandryshuar antishqiptare, me qëllim ndryshimin rrënjësor të strukturës etnike të viseve të banuara me shqiptarë.⁵

³ Arkivi i Institutit të Historisë - Tiranë (më tej: *AIHT*), dosja: A-IV-120, nr. i inv.816, Riza Gushani, *Shqipëria në marrëdhëniet ndërkombëtare 1897-1914*, 2; *Historia e Popullit Shqiptar*, Vëllimi III, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Tiranë: "Toena", 2007, 21-22; Arben Puto, *Pavarësia shqiptare në tryezat e diplomacisë (1912-1914)*, Tiranë: "Weso", 2008, 150-151.

⁴ *Po aty*.

⁵ *Haus - Hof und Staats Archiv, Politisches Archiv Albanien (HHStA, PA, A)*, Wien (më tej: *AIHT*), Fonde të Ministrisë së Punëve të Jashtme të Vjenës për vitet 1913-1914, që ruhen në Arkivin e Institutit të Historisë dhe në Arkivin Qendror të Shtetit, Tiranë, Vj.24-40-4032, nr.21/P, Rezervat i zëvendëskonsullit austro-hungarez në Prizren, Kohlrus, dërguar MPJ në Vjenë, Prizren, 27 janar 1914; *Dokumente britanike për Shqipërinë dhe shqiptarët (janar - dhjetor 1914) II*, Përgatiti: Valentina Duka,

Qarqet ushtarake të ushtrive pushtuese arritën të godisnin edhe homogjenitetin e strukturës elitare e popullore shqiptare, duke krijuar udhëkryqe e devijime në dëm të Lëvizjes Kombëtare Shqiptare. Burgosjet, izolimet, internimet, vrasjet dhe ekzekutimet, patën efekt në minimizimin e aktivitetit luftarak te shqiptarët.

Ndaj krerëve të njohur popullorë shqiptarë u aplikuan politika neutralizimi, izolimi, dënimi me harresë ose ekzekutimi.⁶ Midis shqiptarëve të krishterë e myslimanë u aplikuan metoda armiqësimi, duke nxitur përçarje e konflikte mbi baza fetare ndërmjet tyre.⁷ Në vijim të kësaj qasjeje, u ushtruan politika dhune në zbatim të planeve konvertimesh fetare dhe martesash me dhunë⁸, që godisnin bërthamën e familjeve shqiptare, identitetin e tyre kombëtar, shoqëror, kulturor e fetar. Veç kësaj, në viset e pushtuara u zbatua një politikë hegjemonie e shkatërrimi ndaj shqiptarëve, u dogjën fshatra, u masakruan banorë, u plaçkitën pasuri dhe u uzurpuan prona. Gjithashtu, mbi bazën e projekteve shtetërore-shoviniste, u zbatuan strategji të spastrimit etnik të shqiptarëve nga viset e tyre.⁹ Mirëpo, dhuna fizike e psikologjike dhe terrori sistematik nuk e shuan synimin për bashkim ose idenë për organizimin e luftës së armatosur për realizimin e këtij synimi.

Tiranë: “Toena”, 2012, 315, Raport i zëvendëskonsullit britanik në Shkup, Peckham për Crackanthorpe, Shkup, 4 prill 1914.

⁶ *Perlindja e Shqipëriës*, “Barbarizmat Sërbe, Greke, Malëzeze”, nr.9, Vlonë, 28/10 Vjesht’ e I, 1913, 2; *Dokumente britanike për Shqipërinë dhe shqiptarët (tetor - dhjetor 1913)* I, Përgatiti: Valentina Duka, Tiranë: “Toena”, 2012, 124, Raport i zëvendëskonsullit britanik në Shkup, Peckham për Crackanthorpe, Shkup, pa datë.

⁷ *AIHT*, Vj.24-40-4050, nr.49/P, Informacion i konsullit austro-hungarez në Prizren, Lejhanec, dërguar MPJ në Vjenë, Prizren, 18 mars 1914; *Dokumente britanike për Shqipërinë dhe shqiptarët... II*, 77, Raport i kolonelit britanik Granet për Edward Grey, 13 janar 1914.

⁸ Hamit Kokalari, *Kosova djepi i shqiptarizmit*, Në mergim: Lidhja Kosovare, 1962, f.52; Ismail Berisha, *Shqipëria - rrethanat historike (Shqipëria bregdetare dhe Shqipëria kontinentale - Kosova)*, Prishtinë: 2004, 66-71.

⁹ *AIHT*, Vj.23-34-3483, nr.39/P, Informacion rreptësisht konfidencial i konsullit austro-hungarez në Shkup, Jelička, dërguar Margrafit dhe MPJ në Vjenë, Shkup, 29 shtator 1913. Për “Projektin” serb, më gjerësisht shih: Hakif Bajrami, *Naçertania program politik serb që shpiu në shfarosjen e shqiptarëve 1844-1999*, Prishtinë: “Shkrola”, 2004; Marenglen Verli, *Kosova - sfida shqiptare në historinë e një shekulli*, Tiranë: “Botimpex”, 2007, 29-42; Marenglen Verli, “Naçertani” e Garashaninit - baza e programit të “Serbisë së Madhe”, në *Studime historike*, nr.1-4 (1997), viti L (XXXIV), Tiranë: Akademia e Shkencave e RSH & Instituti i Historisë, 1998, 21-29.

Tejkalimi i udhëkryqit politik shqiptar: kryengritja si alternativë për bashkim

Ndonëse diplomatët e Fuqive të Mëdha kishin rënë dakord për njohjen e një shteti shqiptar me kufij etnikë më tepër se të përgjysmuar, shqiptarët shpresonin se ambasadorët e Fuqive të Mëdha, mbështetur edhe në qëndrimin e shteteve që përfaqësonin, do të rishikonin vendimin e tyre në tryezën e punimeve të Konferencës së Londrës.¹⁰ Mirëpo, pas përmbylljes së punimeve të Konferencës, mbretëritë ballanike që kishin pushtuar trevat shqiptare shpallën zyrtarisht aneksimin.¹¹ Elita patriotike shqiptare, me t'u njoftuar me këtë vendim, me anë memorandumesh menjëherë kërkoi nga ministrat e Punëve të Jashtme të gjashtë Fuqive të Mëdha të rishikonin vendimet e Londrës dhe në vijim të përmirësonin padrejtësitë kombëtare ndaj shqiptarëve.¹² Mirëpo, kërkesat e tyre nuk u morën parasysh.

Për shkak të divergjencave politike, ekonomike, shoqërore dhe kulturore-arsimore, shqiptarët, duke mos parë perspektivën e tyre brenda pushtetit arbitrar e të dhunshëm grek, serb e malazez, ndodheshin përballë tri alternativave për të ardhmen e tyre: 1. Organizimi i një kryengritjeje, si shans i fundit për t'u çliruar nga dhuna sistematike ose përfundimisht për t'u flijuar në trojet e tyre; 2. Emigrimi si mundësi për të shpëtuar nga gjendja e rëndë me shpresën për një jetë më të sigurt; 3. Asimilimi, greqizimi ose sllavizimi, që nënkuptonte pranimin e pushtimit dhe administrimit grek, serb e

¹⁰ *Perlindja e Shqipëniës*, "Konferenca e Londres tha fjalën e fundit për çështjen shqiptare", nr. 2, Vlonë, 3/16 Gusht 1913, 1; *Po aty*, "Kosova asht jona.", nr.15, Vlonë, 18/1 Vjesht' e I, 1913, 1; Beqir Meta, *Federata Panshqiptare "Vatra" (1912-1920)*, Tiranë: "Globus R.", 2002, 65.

¹¹ Marenglen Verli, "Situata në trevat shqiptare lindore të pushtuara dhe qëndresa antiserbe (tetor 1912-shtator 1913)", në *Studime historike*, nr.3-4 (2004), viti LVIII (XLI), Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë & Instituti i Historisë, 2004, 163.

¹² *Liri e Shqipërisë*, "Memorandum i Kosovës", Viti i III, nr.85, Sofje, 28 Vjesht' e I-re 1913, 2; *Gjeneral G. Phillips dhe Komiteti "Mbrotja Kombëtare e Kosovës" - dokumente historike nga arkivat britanikë 1913-1921*, përgatitur për botim nga Ethem Çeku, Bejtullah Destani, Tiranë: Instituti i Çështjeve Kombëtare - Tiranë & Qendra për Studime Shqiptare - Londër, 2015, 49-52, Statistika të masakrave serbe në Gjakovë, Pejë, Plavë dhe Guci, Shkodër, 21 shtator 1913; Fatmira Rama, "Shtypi shqiptar i vitit 1913 për të ardhmen historike të shqiptarëve", në *Studime historike*, nr.1-2 (2000), viti LIV (XXXVII), Tiranë: Akademia e Shkencave e RSH & Instituti i Historisë, 2000, 62.

malazet me të gjitha dimensionet e tij politike, ekonomike, shoqërore e kulturore-arsimore.

Udhëheqësit e Lëvizjes Kombëtare nga Kosova, të cilët vepronin në shtetin shqiptar, nisën të ndërmerrenin masa organizimi për të shprehur pakënaqësitë e tyre përmes veprimeve të armatosura, ndërsa brenda territoreve të aneksuara, shqiptarët kryenin sulme e aksione klandestine, pikësypnim i të cilëve ishin përfaqësuesit ushtarakë, policorë e shtetërorë.¹³ Vetëm vrasja e një xhandari në Fshaj të Gjakovës, më 7 shtator 1913, e nxiti pushtetin serb që në shenjë hakmarrjeje të urdhëronte djegien e fshatit dhe të 32 banorëve në Ujz, masakrimin e popullsisë së fshatit Fshaj, si dhe djegien e fshatit Smaç.¹⁴ Në anën tjetër, vjelja arbitrare e taksave të prapambetura të periudhës osmane, madje edhe e atyre zyrtarisht të falura, si dhe taksat e reja të ngarkuara, shqiptarëve u kishin “*ardhur në majë të hundës*”.¹⁵

Në këtë situatë të tensionuar e të padurueshme, organet më të larta ushtarake të Mbretërisë së Serbisë, duke qenë në dijeni për lëvizjet e shqiptarëve rreth Gjakovës e Prizrenit, urdhëruan komandat ushtarake të qarqeve dhe rretheve të Pazarit të Ri, Mitrovicës, Prizrenit, Prishtinës dhe Gjakovës, të vinin në funksion divizionet e tyre me qëllim të ruajtjes së kufirit, sigurisë dhe parandalimit të një kryengritjeje të mundshme të shqiptarëve të Kosovës.¹⁶ Shqiptarët nga Kosova të përqendruar në Shqipëri nën drejtimin e Hasan Prishtinës, Isë Boletinit, Bajram Currit, Riza Gjakovës, Mehmet Derrallës, Bajram Daklanit etj., po përgatiteshin për një sulm të armatosur kundër pushtetit të ri. Qëllimi i tyre ishte çlirimi i Kosovës e i viseve të tjera të pushtuara e të aneksuara dhe bashkimi i tyre me Shqipërinë. Për të realizuar këtë qëllim, ata ishin bashkuar në shoqërinë “Shkipnia”.¹⁷ Në

¹³ *Gjenocidi i Malit të Zi mbi popullin shqiptar...*, 300, Telegram i komandantit të Qarkut Ushtarak në Pejë dërguar Ministrisë së Brendshme në Cetinë, Pejë, 22 shtator 1913; *Po aty*, 307, Telegram i J. Spasojeviq nga Peja dërguar ministrit të Brendshëm L. Gojnik, Pejë, 17 tetor 1913.

¹⁴ *AIHT*, Vj.23-30-3054, nr. 2316, Telegram i zëvendëskonsullit austro-hungarez në Shkup, Kohlrus, dërguar MPJ në Vjenë, Shkup, shtator 1913.

¹⁵ *Dokumente britanike për Shqipërinë dhe shqiptarët...I*, 123, Raport i zëvendëskonsullit britanik në Shkup, Peckham për Crackanthrope, pa datë.

¹⁶ *Agjencia Shtetërore e Arkivave të Kosovës*, Fondi: Arkivi i Institutit Ushtarak në Beograd, Elaborati 17-19, kutia nr. 4, nr. 164, Urdhëresë sekrete e Ministrisë së Ushtrisë drejtuar Komandantit të Divizionit të Bregalnicës, Beograd, 5 shtator 1913.

¹⁷ Српска Академија Наука и Уметности - Одељење Историјских Наука, *Документи о Спољној Политички Краљевине Србије 1903-1914*, Књига VI,

gjysmën e dytë të shtatorit të vitit 1913 nisën sulmet e shqiptarëve ndaj forcave ushtarake serbe në zonën kufitare me krahinën e Lumës.¹⁸

Sipas informacioneve që kishte siguruar Ministria e Punëve të Jashtme e Mbretërisë së Serbisë, “invazioni shqiptar në territorin serb”¹⁹ ishte përgatitur dhe orkestruar nga Qeveria e Përkohshme e Vlorës prej një periudhë tremujore, nën dirigjimin e ministrit Hasan Prishtina e Isë Boletinit dhe nën agjitimin e vazhdueshëm të Bajram Currit e Riza Gjakovës, të cilët përgjatë kësaj periudhe, edhe nën influencën austro-hungareze, kishin siguruar armë e municion të nevojshëm. Duke përdorur si pretekst kërkesën e tyre për të vizituar tregjet e Dibrës dhe të Gjakovës, shqiptarët kishin arritur të çanin kontrollin kufitar të ushtrisë, duke e orientuar sulmin e tyre në tri drejtime: në drejtim të Dibrës, të Ohrit dhe të Prizrenit.

Për veprimet e shqiptarëve, qeveria serbe me shqetësim i kishte njoftuar edhe Fuqitë e Mëdha. Për të kundërvepruar ndaj kryengritjes së organizuar, ajo urdhëroi shtimin e forcave ushtarake në zonat e luftimeve.²⁰ Për shtypjen e kësaj kryengritjeje, Mbretëria e Serbisë kishte aktivizuar 20 000–50 000 ushtarë.²¹ Mirëpo, kjo kryengritje, edhe pse nuk filloi njëkohësisht në të gjitha trevat²², shumë shpejt u shtri në thellësi të Kosovës deri në afërsi të Prishtinës, në zonën e Drenicës, në rrethinën e Mitrovicës²³, në Rrafshin e Dukagjinit²⁴ dhe

Свеска 3, 1/14. јули - 31. децембар 1913/13. јануар 1914. Ириредио Климент Цамбазовски, Београд, 1983, 252, Telegram i Ballugxhiq nga Selaniku për MPJ në Beograd, Selanik, 5 korrik 1913; *Dokumente britanike për Shqipërinë dhe shqiptarët...I*, 242, Raport i zëvendëskonsullit britanik në Manastir, Greig për Crackanthorpe në Beograd, Manastir, 14 tetor 1913.

¹⁸ *Po aty*, 362, Telegram i Jovanoviq nga Vjena dërguar MPJ në Beograd, Vjenë, 23 shtator 1913.

¹⁹ Lazar Marcovitch, *Serbia and Europe 1914-1920*, London: “George Allen & Unwin LTD.”, 1921, 15.

²⁰ САНУ, *Документи...*, Књига VI, Свеска 3, f. 377-378, Qarkore e MPJ në Beograd për të gjitha ambasadat e Mbretërisë së Serbisë, 28 shtator 1913.

²¹ *AIHT*, Vj.23-18-1853, nr.614, Telegram i shifruar i Stork nga Beogradi dërguar MPJ në Vjenë, Beograd, 25 shtator 1913; *Perlindja e Shqipëniës*, “Sërbia dhe Shqipëtarët”, nr.15, Vlonë, 18/1 Vjesht’ e I, 1913, 6.

²² Thoma Murzaku, “Kosova dhe çështja e çlirimit dhe e bashkimit kombëtar në vitet 1913-1918”, në *Çështja e Kosovës - një problem historik dhe aktual (Simpoziumi i mbajtur në Tiranë më 15-16 prill 1993)*, Tiranë: Instituti i Historisë-Prishtinë & Instituti i Historisë-Tiranë, 1996, 125.

²³ *AIHT*, Vj.23-31-3149, nr.55/P, Relacion i përgjegjësit provizor austro-hungarez në Mitrovicë, Umlauf, dërguar MPJ në Vjenë, Mitrovicë, 9 tetor 1913.

gradualisht përfshiu gjithë territorin e saj.²⁵

Alarmi dhe paniku që kaploi ushtrinë serbe ndikoi që të jepej urdhri për ngujimin në shtëpitë e tyre të banorëve të Prizrenit dhe rrethinës. Për rrjedhojë, në mungesë të ushqimit pati edhe vdekje të banorëve.²⁶ Në anën tjetër, pas luftimeve të zhvilluara disa ditë në Junik, Rekë të Keqe, Malësi të Gjakovës, Bec dhe në Dushkajë, ushtria malazeze vrau 87 burra në Ponoshec të Gjakovës në shenjë hakmarrjeje për dy ushtarë të vrarë dhe një të plagosur.²⁷ Ajo masakroi popullsinë, dogji e shkatërroi fshatrat shqiptare, si: Maznik, Jabllanicë, Zhabel, Novosellë, Dushkajë, Strellc, Popoc etj.²⁸ Shtypi socialdemokrat serb në atë kohë raportonte nga vendi i ngjarjes për reprezaljet e ushtrisë serbe ndaj shqiptarëve. Një ushtar serb, përmes gazetës *Radnicke novine*, ndër të tjera konstatonte se kishte “...fshatra me njëqind, njëqind e pesëdhjetë, dyqind shtëpi ku nuk ka më as një burrë...”, dhe duke treguar mizoritë ndaj tyre, pohonte: “Ne... i shpuam me bajonetat tona”.²⁹

Kryengritja e shqiptarëve revolttoi aq shumë autoritetet ushtarake serbe sa që tërë arsenalin luftarak e kishin vënë në përdorim kundër shqiptarëve, “*për t’i shfarosur të gjithë*”.³⁰ Organet ushtarake, për të rritur shkallën e presionit, kërcënonin se do të burgosnin gratë e prijësve shqiptarë: Hasan Prishtinës, Isa Boletinit e Bajram Currit, por edhe udhëheqësve të tjerë, në rast se ata nuk dorëzoheshin ose nuk pranonin pushtetin dhe administrimin serbo-malazez me të gjithë komponentët e tij në Kosovë.³¹ Megjithëse, kryengritja e organizuar

²⁴ *Dokumente britanike për Shqipërinë dhe shqiptarët... I*, 117, Raport i Peckham për Crackanthorpe, Shkup, 22 shtator 1913; *Po aty*, 216-217, Raport i A.Akers-Douglas nga Cetina për Edward Grey, 10 tetor 1913.

²⁵ *Liri e Shqipërisë*, “Kryengritja shqiptare kundra Serbise.”, Viti i III, nr.84, Sofje, 13 Vjeshtë I-re 1913, 1.

²⁶ *Dokumente britanike për Shqipërinë dhe shqiptarët... I*, 333, Raport i Peckham për Crackanthorpe, Shkup, 3 tetor 1913.

²⁷ *Shqypnia e Re*, “Kryengritja në Gjakovë”, Mot’i I, nr.30, Shkodër, 16 tetor 1913, 2.

²⁸ *AIHT*, Vj.23-19-1917, nr.4764, Telegram i konsullit austro-hungarez në Shkup, Jelička, dërguar MPJ në Vjenë, Shkup, 27 shtator 1913.

²⁹ Joseph Swire, *Shqipëria, ngritja e një mbretërie*, Përktheu: Kujtim Imeri, Tiranë: “Dituria”, 2005, 152.

³⁰ *Dokumente britanike për Shqipërinë dhe shqiptarët... I*, 123, Raport i Peckham nga Shkupi për Crackanthorpe, pa datë.

³¹ *Po aty*, 123-124.

nuk posedoi forcën e as numrin e konsiderueshëm të luftëtarëve për të sfiduar ushtrinë serbe, ajo njëkohësisht nuk pati as mbështetjen e faktorit ndërkombëtar, i cili shprehej se respektonte vendimet e Konferencës së Ambasadorëve në Londër.³² Qëndrimi i këtyre fuqive për pushtetin serb e malazez nënkuptonte legjitimitimin e ndëshkimit më të fortë dhe likuidimit fizik të çdo elementi a grupi të shqiptarëve që ndërmerre veprime kundër tyre. Një rol destruktiv gjatë kësaj kryengritjeje kishte luajtur edhe Esat Toptani, i cili, Komandës së Armatës Serbe në kufirin administrativ serbo-shqiptar, i shprehte gatishmëri të kontribuonte në ruajtjen e qetësisë në zonën kufitare dhe të respektonte vendimet ndërkombëtare të Konferencës së Ambasadorëve në Londër.³³

Sprapsja e shqiptarëve nga ushtria serbe pas një javë luftimesh, i krijoi kushte të përshtatshme Komandës së Lartë, për të përdorur masa represive ndaj shqiptarëve.³⁴ Ushtria dhe grupet civile serbe vrisnin me ndjenja krenarie dhe pa kurrfarë procedure paraprake popullsinë shqiptare në Kosovë.³⁵ Në bazë të një raporti, nga një pjesëtar i një grupi komit serb, dërguar kryetarit të Parlamentit të Mbretërisë së Serbisë, Andre Nikoliq, më 30 nëntor 1913, në mes të tjerash, theksohej: *“Kudo ku ka kaluar ushtria jonë duhet dërguar tjetër popull, meqenëse ai popull dhe çdo gjë që i përkiste atij është zhdukur tërësisht”*.³⁶ Mirëpo, pavarësisht reprezaljeve, zona kufitare ndërmjet Prizrenit dhe Gjakovës kontrollohej nga grupe shqiptarësh, të

³² САНУ, Документи..., Књига VI, Свеска 3, f.408, Telegram i Jovanoviq nga Vjena dërguar N. Pashiq në Beograd, Vjenë, 10 tetor 1913; Gazmend Rizaj, “Kryengritja shqiptare e shtatorit 1913 nga prizmi i diplomacisë italiane”, në *Gjurmime albanologjike - seria e shkencave historike*, nr. 33-34/2003-2004, Prishtinë: Instituti Albanologjik i Prishtinës, 2005, 206.

³³ АВИ, П.2, К.81, Ф.1/а, бр.1/18, Штаб Македонско-Косовских Трупа - Скопље, Команданту Комбиноване Подримске Дивизије, 9.октобар 1913.год; АШАК, Fondi: Arkivi i Institutit Ushtarak në Beograd, Elaborati 17-19, kutia nr. 4, nr. 164, Telegram i Kryetarit të Qeverisë së Shqipërisë Qendrore, gjeneral Esad Toptanit, dërguar komandantit të Armatës Serbe në kufirin serbo-shqiptar, Durrës, 13 tetor 1913.

³⁴ *Atdheu*, “Nji gazetë Serbishte mbi barbarizmat Sërbe”, no.32, Konstancë, 30 Vjeshtë III-të 1913, 3.

³⁵ АИИТ, Vj.23-33-3311, nr.57/P, Relacion i përgjegjësit provizor austro-hungarez në Mitrovicë, Umlauf, dërguar MPJ në Vjenë, Mitrovicë, 24 tetor 1913.

³⁶ *Historia e shqiptarëve gjatë shekullit XX*, Vëllimi I, Akademia e Studimeve Albanologjike - Instituti i Historisë, Tiranë: Botimet albanologjike, 2017, 452.

cilët në çdo moment ishin të gatshëm të organizonin sulme ndaj forcave ushtarake serbe e malazeze ose të demonstironin lidhur me kërkesat e tyre drejtuar Komisionit të Caktimit të Kufirit Verior të Shqipërisë, për të shtyrë vijën kufitare sa më thellë në viset perëndimore të Kosovës.³⁷ Ndërkohë, në fund të vitit 1913 dhe në fillim të vitit 1914, në zonën malazeze nisën bastisjet e keqtrajtimet ndaj familjeve të patriotëve shqiptarë, që kishin marrë pjesë në kryengritjen e vitit 1913. Një pjesë e këtyre familjeve dëbohej nga shtëpitë e tyre jashtë kufijve të administrimit malazez.³⁸ Duke vlerësuar peshën e lëvizjeve refraktare të shqiptarëve, më 21 nëntor 1913, Mbreti Nikolla I Petroviq, përmes një proklamate drejtuar shtetasve malazezë në viset e pushtuara, ndër të tjera premtonte kujdesin dhe sigurinë personale dhe pronësore, gjykata efektive e nivel modern të arsimit, si dhe zhvillim të hovshëm ekonomik. Po ashtu, ai shprehej se, Mbretëria e tij do të respektonte lirinë e mendimit dhe të besimit për myslimanët dhe katolikët, të cilët ishin nën mbrojtjen shtetërore të Malit të Zi.³⁹

Fakti që u organizua kryengritja e armatosur menjëherë pas përfundimit të punimeve të Konferencës së Ambasadorëve në Londër, menjëherë pas shpalljes publike të aneksimit dhe menjëherë pasi u kuptua përfundimisht se ankesat e shqiptarëve nuk do të përfilleshin nga Fuqitë e Mëdha, nënkupton se alternativa e shqiptarëve për organizimin e luftës së armatosur për çlirim dhe bashkim të të gjitha viseve etnike shqiptare me shtetin shqiptar, ishte orientim politik që ekzistonte dhe do të operacionalizohej në momentin më të përshtatshëm. Kryengritja e shtatorit të vitit 1913 tejkaloi udhëkryqin e qëndrimit politik shqiptar, por nuk arriti të realizonte synimin e vet. Megjithatë, edhe pas saj, përpjekjet për realizimin e synimit të shqiptarëve nuk u ndalën.

³⁷ *Dokumente britanike për Shqipërinë dhe shqiptarët... I*, 254-257, Telegramë të Crackanthorpe për Edward Grey, Beograd, 30-31 tetor 1913.

³⁸ Isa Bicaç, *Marrëdhëniet shqiptaro-malazeze (1881-1914)*, Prishtinë: Instituti i Historisë-Prishtinë, 2003, 202.

³⁹ *Глас Црногорца*, “Моје драгоме народу”, Број 52., Цетиње, субота, 9. новембра 1913, страна 1-2.